

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№40
(19077)

2018 чылдың
апрель 5
четверг

Хүннүн үнери — 05:51
Ажары — 19:15
Хүн дурту — 13:24

Садар өртээ хостуг 12+

рф-тин Төп соңгулда комиссиясында

ШЫНЗЫЛГАНЫ ТЫВЫСКАН

Москвага апрель 3-те Төп соңгулда комиссиязының даргазы Элла Памфилова Владимир Путинге Россия Федерациязының Президентизиниң шынзылгазын байырлыг байдалга тывыскан. Ол дугайында Кремльдин сайтында дыңнадып бижээн.

«Владимир Владимирович, соңгулда-ларда бүзүрелдиг арыг тиилелгени чедип алганыңар дээш Силерге изиг байырымны чедирип, шынзылганыңарны тыпсып тур мен» — деп, Памфилова чугаалаан.

Күрүнэ баштыңы бодунуң ээлчээнде чуртка чугула ужуз-дузалыг ажылы дээш Төп соңгулда комиссиязыңа өөрүп четтиргениң илереткен.

«Элла Александровна, Силерге улуу-биле четтирдим! Соңгулда кампаниязыңың үезинде ажылдаан Силерниң коллегаларыңарга шуптузунга байыр чедириксеп тур мен. Ол дээрге чуртка эң-не чугула ниити национал улуг ажыл болган» — деп, Владимир Владимирович демдеглээн.

Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг

ТҮҢНЭЛ ҮНДҮРЕРИ АРАЙ ЭЛЕК

Бо хүннерде Тывада мал оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сөөлгү берген медээзи-биле (март 30-де) алырга, 2016 чылдың «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери 9033 баш анай, хураганны ап, планын 54 хуу күүсеткен.

Кожууннардан Чаа-Хөл 660 баш, Мөңгүн-Тайга — 339, Барыын-Хемчик — 860, Өвүр — 642, Таңды 845 баш малдың чаш төлүн алган.

2017 чылда төлөвилелдин 103 киржикчилеринин 68-и шээр малды (бир өг-бүлөгө 200 хой), а 35 киржикчиге бода малды (бир өг-бүлөгө 20 инекти) хүлээткен. Зоотехниктиг негелделер өзүгаар бир дугаар төрүүр шээр малдан 140 анай, хураганны, а бода малдан 19 бызааны алырын планнаан.

Март 30-ниң медээзи-биле төлөвилелдин киржикчилери планын 39 хуу күүсеткен азы 3747 баш (планда 9520 баш) анай, хураганны алган. Эң-не хөй анай, хураган алган кожууннарда Мөңгүн-Тайга (395 баш), Сүт-Хөл (394), Бай-Тайга (316 баш) хамааржыр. Чеди-Хөлде 100 баш, Тере-Хөлде — 22, Каа-Хемде ам-аа төрүвзэн. Бо кожууннар эң куду өргүзүлгөргө болган.

Бода малдың массалыг оолдаашкыны май ай, ындыг-даа болза бо хүннерде ниитизи-биле 665 баш бызааны алган. Таңды болгаш Улуг-Хем кожууннарда 21-21 баш, Би-Хем — 13, Каа-Хем — 12, Улуг-Хем — 11, Кызыл

болгаш Сүт-Хөл кожууннар 6-6 баш, өске кожууннарда бир-бир баш бызааны алган.

Алдынай СОЯН.
Шончалай ХОВАЛЫГНЫҢ
тырттырган чуруу.

Ак-Эриктиң бичии малчыны Чойган Ланаа анай-хураганының аразында.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЈАДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
31730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

Тере-Хөлден медээлер

ЧАА КИЛДИС

Тере-Хөл кожууннуң баштыңы Чечена Дудуп база Төлээлекчилер хуралының депутаттары кожуунга Соңгу чүктүн биче үндезин чоннарының айтырыгларын харыылаар чаа килдисти тургузар деп шийтпирни хүлээп алган.

УЛУСЧУ ДРУЖИНА

Амгы үеде кожуунда «Тере-Хөл» деп эки турачы улусчу дружина ажылдап турар. Кожуунда кем-херек үүлгедишкиннериниң саны эвээш-даа болза, хоойлуга чөрүштүр бүдүү арага садар чоруктар күш четтирбейн турары хомуданчыг. Ынчангаш бо ажылды экижидер сорулга-биле организациялар, албан черлери-биле ажылды күштелдирип эгелзэн.

ХӨГЛҮГ СТАРТТАР

Бүгү-делегейниң туберкулезка удур демисел хүнүнде кожуун чергелиг спортчу хемчеглер: хөглүг старттар, хол бөмбүүнге маргылдааны кожуунуң төп эмнелгезиниң эмчилери Шолбан Хертек, Чечек Сюрюномаа организастан эрттирген.

Оюннар солун болгаш командалар аразында демисел чидиг болган. Аңаа чеди организация киришкен. Тиелекчилерни өртектиг белектер, хүндүлүг бижики-биле шаңнап-мактаан.

МАЛДЫҢ ДЕҢГЕЛИ ЭКИ

Бо чылын кожуунуң чамдык девискээрлеринге харның кылыны сезен сантиметр чедир чагган. Мал кыштаглаашкыныга хар кылын болганындан бергедээшкиннер турза-даа, малчыннар аңаа торулбайн, малын эки ажаап карактап турар. Мал оолдаашкыны бо чылын малчыннарның кызымаккай чоруундан эки байдалда.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЧЕЧЕКТЕРИ

«Хүнчүгөш» уруглар садының кижизидикчи башкылары Синара Иргит, Айлаңмаа Монгуш, хөгжүм башкызы Буянмаа Куулар белеткел бөлүктүн уругларының ортузунга «Чаштар — амыдыралдың чечектери» деп кожуун чергелиг мөөрейни бедик деннелге эрттиргенер.

Дээди шаңналды Алдынай Иргит чаалап алган. Бирги черге Самба Долгар, ийигизинге Евгения Балган, үшкү черге Органдай Сенди-Хуурак төлөптиг болган.

Оолдар аразында дээди шаңналга Сух-Томор Сундуй, 1-ги черин Владислав Соломко, ийигизин Очур Ай-Дажы, үшкү черин Айдыс Данаа алган. Тиелекчилерге хүндүлел бижики-биле тывыскан.

Уран СОНАМ.
Кунгуртуз суур.

Төлээлекчилер хуралдарына соңгулдалар

БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЭЭН

«Чаңгыс демниг Россия» партияның регион салбырының политиктиг чөвүлелинге соңгулдаларга белеткенип эгелээринин дугайында шиитпирни март 30-де болган хуралынга хүлээп алган.

Баш бурунгаар бадылаарының чаңгыс аай хүнү 2018 чылдың июнь 3. Кызыл болгаш Туран хоорайларның, Мөңгүн-Тайга, Би-Хем, кожууннарның база Сүт-Хөл кожууннун Алдан-Маадыр сумузунун Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарына кандидаттарны «Чаңгыс демниг Россия» партия ол хүн баш бурунгаар бадылаашкын-биле тодарадыр.

Баш бурунгаар бадылаашкынны организастаар комитетти регионалдыг политчөвүлелге тургускан. Ол чөвүлел Төлээлекчилер хуралдарының депутатына кандидаттарны депшидип үндүрер айтырыглар-биле ажилдаар. Салбырда регионалдыг политчөвүлелдин кежигүннери болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери бактаап кирген оргкомитетти «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тывада регион салбырының секретары, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Каң-оол Даваа удуртур.

Баш бурунгаар бадылаашкынның киржикчилерин депшидер болгаш бүрткээр апрель 2-ден май 8-ке чедир уламчылаар. «Чаңгыс демниг Россия» партияның талалакчылары азы 18 хар чеде берген кайы-даа партияның кежигүнү эвес хамаатылар партияжи шимчээш-кинге киржил болур. Хоойлуга дүүлүс чүүлдер кылып турган хамаатыларның баш бурунгаар соңгулдаларга кандидаттар эргези чок.

Баш бурунгаар бадылаашкынның агитация ажилдары апрель 2-ден июнь 2-ге чедир болур. Апрель 13-тен май 27-ге чедир кандидат бүрүзү хуралдарга киржи, программаны таныштырып база чидиг айтырыглар дугайында боттарының үзөл-бодалдарын илередип болур. Кандидат бүрүзү 2-ден эвээш эвес хуралга киржир ужурул.

«Чаңгыс демниг Россия» партияның ТР-де регион салбырының парлалга албаны

Бо чылын республиканың хову-шөлдеринге 30,8 муң гектарга часкы тарылга ажилдарын чорудар. Ооң 6,2 муңунга тараа культураларын, 21,4 муң гектарына мал чиир тараа үрезиниң чажар. Оон аңгыда 3,2 муң га шөлге ногаа аймаан болгаш картофельди олуртур.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы, Сибирьниң чер ажилдыг районнарының арга-дуржулгазын база эрткен чылын болган кандаашкынны өөренип көргөш, бо чылын тарылганы аңгы-аңгы үелерде чорударын дыңнаткан. Эрте быжар тараа культураларын майның 1-ден 20-ге чедир тарыыр. А кол тарылга шөлдеринге үрезин чаштырылганын майның сөөлгү он хонуунда чорудар.

Ук яамының специалистери тараа культураларын бок чашпандардан камгалап, тарааның чемижи чаа-ла баш тытып борбактажып олурда, чаас-чайык үези таваржы бербес кылдыр, үрезини ол үеде чажарын саналдаан. Мал чеми культураларының чулуктуг үези эртпээнде ажаап алыр дээш, май 20-ден июнь 10-га база июнь 20-ден август 20-ге чедир үрезини ийи катап чажарын планнаан.

Чайын аңдарган черлерге тарааны тарыры эки дүжүт алырын магадылаар. Ындыг черлерниң хемчээли 80 хире хуу. Тараа культураларының арткан кезин сугаттыг черлерге тарыыр. Ол черлерден 6,2 муң хире тонна тарааны ажаап, 5 муң хире тонназын 2019 чылдың үрезин фондузунга шыгжаар.

Тарылга шөлдеринин 60 ажыг хуузуна мал чеми культуралары чаштырар. Ооң кол кезинге чаңгыс

ТАРЫЛГА ҮЕЗИН ТОДАРА

чылдыг сигенни, а 3,3 муң гектарга — хөй чылдыг сигенни тарыыр. Мал чеминге ажыглаар культураларны сугаттыг черлерге чажар. Ынчангаш оон 22,5 муң хире тонна сигенни ажаап алырын планнаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Көдээ ажил-агый яамызының келир чылдың үрезин курлавырын бодунун тараазындан тургузуп алыр дээн чүткүлүн эки деп демдеглээн:

«Кандыг-даа ишке шыдамык чорук херек, а чер ажылында ол чедишкынниң дөзү-дүр. Бистиң тараажыларыбыс боттары үрезин фондузун тургузуп алзын дээш, кайы хире туржуп келген ийик бис, ол ам бүткен. Тараа-биле холбаалыг ажил-агыйларның хөй кезин бо тарылга үезинде боттарының эрткен чылын ажаап алган дүжүдүндөн үрезини чажар. Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Би-Хем база

Сүт-Хөлдүн ажил-агы хамааржыр. Эр хейле чаа чер ажылынче киргизиле — Чаа-Хөлдөн ара база «Заря» агрохол, акша-хөреңгизи-биле садар. Кушка чем хол леткээрде, бодунун тал кылдыр бистиң куш фондетикиринге чаа төл херек. Турум чем баадырлап, чиик өртектер хандырылганы чедип өртек-биле продукция арга тургустунар. Ногаа зип алыр эки байдал болуш чыл дургузунда бир тап эки дүжүттү ап турарын чылдыг сиген тарыыр чылын улгаттырган. Былавыры бар болза, мал хөгжүүр» — деп, ол чуга

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол парлал

Ада-иелерниң национал ассоциациязы

ӨГ-БҮЛЕ – ҮНДЕЗИННЕРНИҢ ҮНДЕЗИНИ

НАЦИОНАЛЬНАЯ
РОДИТЕЛЬСКАЯ
АССОЦИАЦИЯ

Общероссийская
общественная организация

Эрткен неделяда Кызыл хоорайга Бүгү-россияның «Ада-иелерниң национал ассоциациязы» деп хөй-ниити организациязының координатор секретары Алексей Гусев кээп чорааш, ТР-ниң Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин агентилели-биле кады «Харысалгалыг ада-ие болуру» деп темага семинар-хуралды эрттирген.

Аңаа чугаалашкан бо айтырыг кайгамчык чугула ужурудузальг дээрзи билдингир. Харалаан, амгы үеде төрүп алган ажы-төлүңге харысалга чок ада-иелер бар болуп турары ниитилелдин бир дүвүрели, аарышкызы. Ынчангаш мындыг хөй-ниити организацияларының тургустунуп турары-даа бо. «Ада-иелерниң национал ассоциациязы» деп бүгү-россияның хөй-ниити организациязы 2013 чылда тургустунган. Сорулгазы

билдингир: ада-ие ассоциацияларын болгаш ачы-буян организацияларын каттыштырып алгаш, күрүнениң өг-бүле политиказынга киржип, салдар чедирери, ооң-биле ажы-төлдүг өг-бүлелерге улуг сагыш салыры. Ынчан ассоциацияның тургузукчу съездизинге чурттуң президентизи Владимир Путин мындыг сөстүг телеграмманы чоруткан: «Ада-иелерниң национал ассоциациязын тургузуп турарынарың кончуг чугула, кончуг херектиг эгелээшкын деп санаар-дыр мен. Силерни өг-бүле институтун деткириңиз, өг-бүле үнелелдерин быжыглаарың буянныг сорулгалары каттыштырып турар. Өг-бүле — үндезиннерниң үндезини. Уругнуң кижжи болуп өзүп сайзыраары, хамааты, патриотчу миннишкени, делегейге көрүүшкүнү өг-бүлөзинге хевирлеттинер. Хөй-ле өг-

бүлелер кижизиг, эңерелдиг, элтиг-чөптүг болган тудум, бистиң ниитилеливис улам мөзү-шынарлыг, күштүг, эки чаагай болур».

Президент Путин ёзулуг дөзүнче кири чугаалап каан-дыр, оон артык чүү дээр боор. Күрүне бодунун талазындан демографтыг политика, ие-чаштын камгалалы, социал өскүс чорукту тургуспазы ышкыш угланышкынарга хөй-ле чугула шиитпирлерни, ажилдарны, хемчеглерни ап турарын билер бис. А маңаа кол кижилер — ада-иелерниң киржилгези кандыгыл? Канчап амгы бо сайзыраңгай үеде ажы-төлүн каап чоруур, оларны хайгаарал чок арттырар харысалга чок ада-иелер бар чүвөл? Ада-иези дириг бар-даа болза, «социал өскүс» деп билишкын тыттып келгени кижжи бажынга сыңмас.

ТР-ниң Өг-бүле болгаш уруглар херектеринин талазы-биле агентилелдин консультантызы Надежда Серенниң берген саннарын маңаа көргүзүп көрей. Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, республикада өскүс болгаш ада-иезинин хайгааралы чок арткан уругларның саны — 3980. Эскерип көрүңер: өскүс уруглар биле ада-иезинин хайгааралы чок арткан уругларны деңнеп каан. Ылап-ла өскүс болгаш хайгаарал чок төлдер дөрт муң чыгап турар. Бо санның иштинде ада-ие болур эргезин казыткан улустун ажы-төлу — 160. Хоргаадал черлеринде (приюттарда) 221 уруг чыдар. Ада-иелери уругларын азырап

өстүреринден түвексинип чалгаарааш, күрүне азыралына хоргадап чурттазын дээш дужаапкан. А приютче кирбейн барган, ынчалза-даа ада-иези хире-хиреде ээн каапкаш, чер кезип, тояап, арагалап чорда, аштап-суксап, доңуп-дожап олурар кээргенчиг төлдерниң санын та чеже чүве.

Бичии республикага бо саннар көвей эвес-тир бе? Кандыг улус ада-ие эргезинден казытырып, ажы-төлүн хайгаарал чок каап чоруурул? Олар өөнге арагалаанда, чаш ажы-төл коргудуп, чокшур-кыржыр, уругларын аштадыр, күжүрлерни эттеп-хыйнаар. Ёзулуг-ла аң-араатандан дора, баш-медерелдиг кижилер дээрзи безин берге. А шак ындыг түрэнчиг байдалдарга өскөн уругларның сагыш-сеткили, угаан-медерели кандыг болурул? Чүнү-даа билбес, доң баарлыг, чүрек чок дижир, каржыланып калган төлдер кол нуруузуна оон үнер. Өөдежок ада-иелер ниитилелче кижизидилге чок, «берге» дижир уругларны шак ынчаар салып үндүрүп олурарлар. Дөзүн уктап кээр болза, олар боттары база ындыг байдалдарга өскөн чадаваз. Тывалар ындыг сөлгү чок улусту «аймааның угу бак» дээрлер.

Семинар эрттирип келген дарга Алексей Владимирович Гусев Москвага школаны алдын медальдыг дооскан, төөгү эртемнеринин кандидаты, школага башкылап, директорлап чораан, уруглар-биле ажилды

кончуг эки билер, М. Москва депутады, Москва сөөредилге сайыды лакчызы, аныяк чөвүлелиниң дарга. Семинарга ол дыка утка-шынарлыг, аян келди кылган. Бод чээнде Тываның өг-бүле агентилелиниң дарга Сенгии баштадыр өс илеткелдерин, санал раалгаткан. Чогуур чышын, чөптүг сөстөрүн чугаалап турар улус ийин. А ол сөстөр а социал өскүс кылдыр руур улустун кулактар чедер ийик. Оларга чүү-даа херек чок. Х арага садып ижер акша аксының кежи. Арага налган көрүш-биле алынче, ажы-төлүнче олурарлар.

Ам черле канчаары ада-иелер ассоциацияны таптап алыр, ажилдаа улуг кижжи бүрүзү аны дээш харысалгалыг чедип алыр. Амыды азып чоруур, ажы-төл чүрээ, сагыш чок кижжи бажыңнарынга чедер, салгалыг ада-ие болу ландырап-ла ыйнаан. Чүнү канчаар деп? Ад ассоциациязынга дүз башкылар-даа, специ даа, хамык хөй-ниити зациялары-даа четчир катчып алгаш, ажы-төл үези дээш туржур, ч болза, ниитилелге төле маатыларны өстүрүп бэ Надежда

САЙЗЫРАЛЧЕ ОРУКТА

Бо чылдың март айы республиканың чуртталга-коммунал ажил-агыйынага байырлалдар болгаш хемчеглер-биле байлак болган. Март 6-да Амыдырал-хандырылга болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының (ЖКХ) ажилдакчыларының хүнүн ТР-ниң Чазак Баштыңының киржилге-биле эрттирген. Март 14-те Тываның тудуг-жуларының бирги съезди, а март 29-та регионнар аразының эртем-практиктиг конференциясы болган.

Аңаа ТР-ниң Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый яамызы, Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту (ТГТШИ), Тудуг база Көдээ ажил-агый техникумдары болгаш Хакасияның коммунал ажил-агый адырының ортумак өөредилге черлеринин төлээлери киришкен.

Амыдырал-хандырылга болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый ажилдакчыларының хүнүнге тураскаадып, "XXI векте Тыва Республиканың коммунал ажил-агыйының сайзыралы:

төөгүзү, амгы база келир үези" деп регионнар аразының эртем-практиктиг конференциясына ук адырның төөгүзүн, ЖКХ-ның ажылына эртем-техниктиг шинчилелдерни негелдери, энергияны ажыктыг ажылгаарына техниктиг инновациялар, ЖКХ адырына информациялыг технологияларны негелдери, девискээрни чаагайжыдары болгаш ногаанчыдары, культура болгаш дыштанылга зоналарын ногаанчыдары база бичии архитектуралар дугайында айтырларны чугаалашкан.

ТР-ниң тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый сайыдының оралакчызы Т.Д. Авыда "2030 чылга чедир Тыва Республиканың чуртталга-коммунал комплекзинин сайзыралының стратегиясы" деп, ТГТШИ-ниң экономика болгаш саң-хөө секторунун начальниги, эртем ажилдакчызы К.Д. Тас-оол "Тыва Республиканың тудуг бүдүрүлгелеринин сайзыралының инновациялыг талазы база экономиканың сайзыралының стратегиясы" деп илеткелдерни кылган.

Эртем-практиктиг конференцияның иштинде 2 эртем секция-

ларының ажылы кирип турар. "Ук адырның төөгүзү, амгы болгаш келир үези" деп секцияга технологиялар болгаш инновация дугайында база биотехнология, математика, физика, экология адырларына чуртталга-коммунал ажил-агыйының ажык-дузаның дугайында чугаалашкан.

Амгы үеде чуртталга-коммунал ажил-агыйында инновациялар идепкейлиг негелдери эгелзэн. Ынчангаш амгы үеде кижиге бажыңына эпиг болгаш таарымчалыг байдалга чурттаар аргалыг апарган. ЖКХ адырында ажилдап турар албан черлери хандырылга, септелге, чаагайжыдылга база инженерлиг болгаш коммуникациялыг системаларга хамааржыр инновациялыг технологияларны негелдери кирип турар. Кижиниң таарымчалыг байдалга амыдыраарына бүзүрелдиг коммуникациялыг системалар хамааржыр. Ол дээрже суг, чылыг, электри-биле хандырылга, канализация дээш өске-даа.

Инновациялар амгы үениң техниктиг негелделеринге, стандарттарына база нормативтерге дүгжүр чаа дериг-херек-

селдерни, машиналарны база механизмдерни негелдери арганы берип турар. Ол системаларны ажыктыг ажылгаарына шыраак эртем-билигиге база мергежилдиг специалистер херек болбайн канчаар. Чүгле мындыг таварылгада кандыг-даа бергедээшкinner чок инновацияларны бүрүнү-биле ажылга болур аргалыг боор.

Бо айтырларга хамаарыштыр Тываның тудуг техникумунун 2-ги курсчузу М.Ю. Дозурбей техникумунун төөгүзүн, Хакасиядан Черногогорскиниң механика, технология техникумунун бирги курсчузу А.С. Кузнецов ЖКХ-ның ажылына эртем-технологтуг ажилдарны негелдери дугайында, Хакасияның коммунал ажил-агый болгаш сервис техникумунун 2-ги курсчузу М.А. Русаков 3 квт күштүг чылыг бээр насос дугайында илеткелдерни кылган.

"Ногаанчыдылга болгаш ландшафтылыг тудуглар адырында инновациялар. ЖКХ бүдүрүлгелеринде архитектур-луг чаартылгалар" деп секцияга Тываның болгаш Хакасияның тудуг талазы-биле ортумак өөредилге черлеринин сургуулдары тудуг, бичии хевирниң архитектурасы, ногаанчыдылга, чаагайжыдылга дугайында

илеткелдерни кылган. Олышкаш Абаканда уругларның "Орленок" дыштанылга парыгының база Комсомольск сесерлиниң ногаанчыдылганының төлөвилелдерин аңаа таныштырган.

Ландшафтылыг архитектура хоорайлар тудуглары-биле сырый харылзаалыг, эрте бурунгу классиктиг (античный) культура үезинде-ле тыылган билиг-дир. Бурунгу грек философтарның чогаалдарында база Римниң архитекторларының ажилдарында ол дугайын номчуп, көрүп болур.

XXI вектиң чаагайжыдылганы экологтуг берге байдалда, ынчангаш хоорайлар болгаш үлетпүр зоналарының агаарын, хөзүнүн, хөөлбектерин арыглаарына ногаанчыдылга улуг рольдуг. Хирленген агаар-бойдус арыглаар биотехнологиялар-биле бүгү делегейниң эртемденнери сырый болгаш чедишкinner ажилдап, келир үениң хоорайының кайгамчык чаа хевирин чогаадып турар. Чаа технологиялар болгаш мода сайзырап турар үеде ландшафт архитектуразына ниитилелдиң хамаарылганы-даа, хоорайның хевирин өскерттип турар ховар тудуглар-даа тургустунуп турар.

Алдынай СОЯН.

Мөөрей

ЭН ХОВАР БЕЛЕК

Март айның төнчүзүнде Тываның политехниктиг техникумунга «Бистиң төрөөн чуртувустун катап-таттынмас төөгүзү» деп чурт-шинчилел мөөрейи болган.

Амгы үеде өзүп олурар чаштарга, сургуулдарга база келир үениң ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин доору турар аныктарга бодунун мергежилин эки шиңгээдип, өөредилге шугумунун негелдери күүседип, ханы билигиге болурундан аңгыда, аңаа немей бо үениң негелдезинге үүштүр бодунун мөзү-шынарын өвирлээр, сагыш-сеткили арыг ергек, аажы-чаңы культурлуг араш болур дээн ышкаш, бот-кижидилгени ажылгап, бодун үгү талазы-биле эки сайзы-адып билер кылдыр өөредип аныктырары—кижидилгениң аза бир чугула кезээ болур.

Бурун шагдан тура кандыг-аа чон төрөөн дылын, төөгүзүн, культуразын, ужур-чаңчылдарын сагып, шиңгээдип алган, ааны бедик деңгелдиг мөзү-ынарлыг кижини өстүрүп кижизидер үзел-бодалдыг чогаан. Бодун хүндүлээр кижиге үзүп хөй чонунун төөгүзүн, үзүп хөй чонунун, бодунун үк-төөгүзүн өөренип билип алган, үгү үнелеп билер ужурлуг. Ын-үгү угланышкынныг сорул-биле техникумда өөренип турар сургуулдарның база баш-ларның кичээнге да-азында номчулга мөөрейин аңдырган.

Мөөрейниң кол угланышкы-на немей уругларның угаан-дал сайзыралын бедик чада-көдүрениге номчулганын шыңгылап, номчаан чүүлүн угап-ыңгээдип, утказын эки сайга-п билиринге, сактып алырын-база боттарының бодалдарын

Бир дугаар чер алган команда.

шын, сайзыраңгай илередип билеринге өөредип, номчулгага сонуургалын, тура-соруун оттурар сорулганы салган. Мөөрейниң киржикчилеринин шинчилеп ажилдаар сонуургалын улгаттырар деп бодалым-биле бодум хуумда номчааш, үнелеп сонуургааным «Урянхай. Тыва дептер» деп антологияны шилип алган мен. Тываның төөгүзүн бижээн номнар хөй болганда, антологияда Тываның төөгүзүн бижээн эртемденнерниң, чогаалчыларның, аян-чорукчуларның аңгы-аңгы ховар ажилдарын шуптузун айтып, чырыткан материалдарны кайы номдан ушта бижип киригин айытканы, амгы үеде эвээш ажылаттынып турар сөстөрү арыннарда тайылбыр-лааны номчукчуга аажок эпиг болуп турар.

Антологияны (янзы-бүрү авторларның дээрже чогаалдарының парлаан чыындызы) Тываның хүндүлүг огу, Орус географтыг ниитилелдин дарга-зы, Россияның Маадыры, армия генералы Сергей Күжүгетович

Шойгу тургускан. Оон удуртулганы-биле аңгы-аңгы чылдарның дыка хөй эртемденнериниң, чогаалчыларының, аян-чорукчуларның бүгү Россияның болгаш чамдык даштыкы чурттарның архив фондуларын Тываның төөгүзү болгаш амгы үезинге, культуразына болгаш езу-чаңчылдарына, бо хүннерге чедир кадагалаттынып арткан археологтуг тураскаалдарга хамаарышкан эртем, чыры-дышкын база публицистиг ажилдарны чыып, анализтеп, эртем ажилдарын чорутканы онзагай. Оон чугаазы-биле, кажан республика дугайында 1924 чылда үнген номда хөй-ле шын звес бижимелдер барын көргөш, Тываның төөгүзүне хамаарышкан хөй томнуг антология ажилдарын тургузар бодал төрүттүнген. Төөгүнүн арынна-рында эки-даа багай-даа эрткен болушкуннарны балап кааптар оралдажышкыннар турза-даа, политиктиг өскерлишкinner болуп турар дүвүрээзинниг берге үелерде Тываның төөгүзү архив

фондуларынга чидип, астыгып кагбазы-биле номнун тургузук-чузу дыка хөй материалды чыып алыр аргалыг болган. "Төөгү билбест төөрээр" деп чоннун мерген угаадында ханы уткалыг чугаалаан.

Чеди томнуг антология эртем ажилдакчыларына, дээди өөредилге черлериниң башкыларына, көдээ башкыларга, библиотека ажилдакчыларына, студентилерге, школачыларга, тываларның культуразын болгаш езу-чаңчылдарын сонуургап чоруурларга эң ховар дээн белек-тир. Сергей Күжүгетович республиканың төп, көдээ ном саңнарына база бүгү школарга болгаш дээди өөредилге черлеринге бо номнарны халаска бергенин демделээр апаар.

Ук мөөрейни бир дугаар Сергей Шойгунун төрүттүнген хүнүнге тураскаадып 2016 чылдың май 16-да эрттирген. Оон эгелзээш бо хүнге чедир үзүктел чок эртип турар. Мөөрейге киржи-биле башкылар база бөлүк бүрүзүндө бир сургуул киржир. Ынчангаш шупту сургуулдар база башкылар аразында аргасүмө, дуржулга солчур ажилды база чорудуп турар. Мөөрейниң киржикчилери хүн келген тудум шинчилеп, сайгарып турар чүүлүн улам-на ханы сонуургап, кичээнге өөренип турары эки түңнелди көргүзүп база шинчилеп турар чүүлүнүн, шилиттинген ажилдың үнелиин бадыткап турар.

Тыва чоннун бурун амыдыралын, эрткен оруун, кожа-хөлбээ түрк чонувус-биле ханы чоок харылзаалыг турганынысты бурун ада-өгбелеривистиң дамыткан мөзү-шынарлыг кижизидилгези база чоннун культурлуг

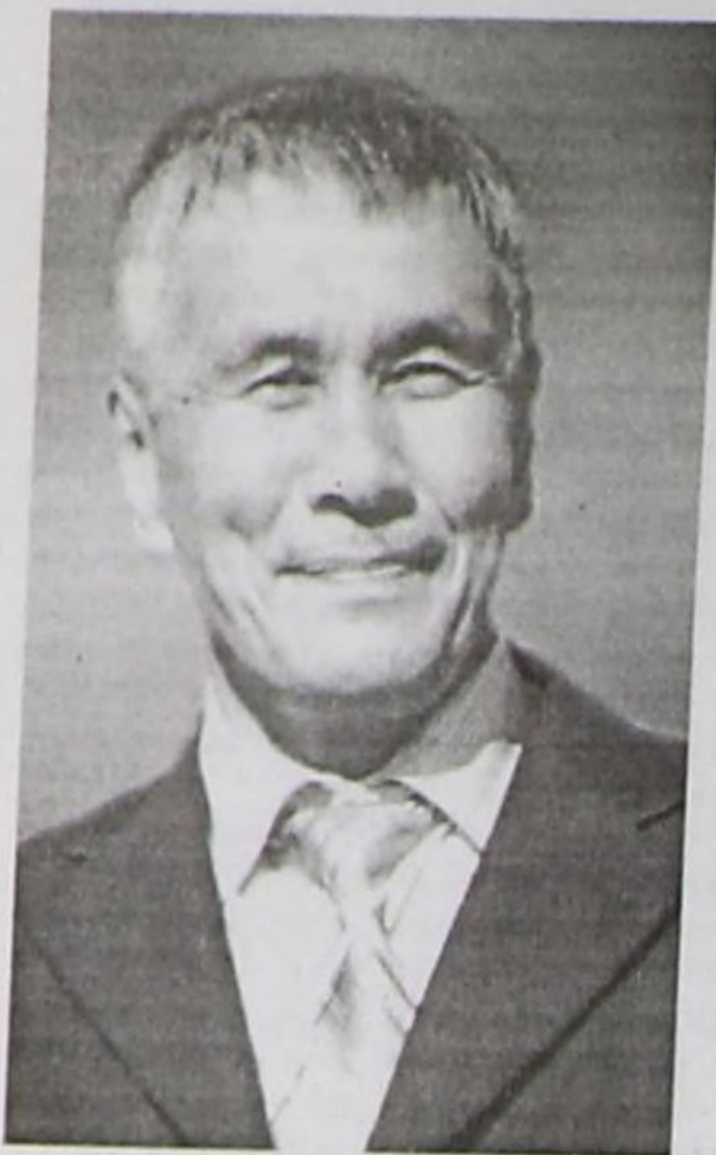
салгалының үнелиин, бүгү-ле кылып чораан ажил-агыйын, культура сайзыралын номчуп, оон-даа ыңай ханы билиглерже чүткүп, немелде чурт-шинчилел номнарын номчуп, таныжып турары салдыг сорулганың күүсеттиниң турарын көргүзүп турар.

Сургуулдарның кичээлден дашкаар номчуттунуп, бот-ажыл кылып өөренип турары өөрүнчүг. Мөөрейниң ажылына киржип турар уруглар ийи аңгы хевирде ажилдап турар. Бирги бөлүк мээң-биле кады шинчилеп турар ажилын кичээнге өөренип, сайгарып, киржикчилерниң харыылаар айтырларын тургузуп турарлар. Оларның ажылы кончуг харысалгалыг. Олар кызымак, сонуургалдыг, кичээнге ийи аңгы адавас арга-жол: Санаа Адыя, Байсан Балдан, Чалым Бараан, Бады-Эртин Дакуу, Элизабет Донгак, Олча Натпит-оол, Александра Ооржак, Начын Ооржак, Олеся Ооржак, Ян Орустаан, Аржаана Салчак, Хункараа Самаан, Айдыс Сат, Буяна Сат, Санчай Соян, Чамыян Успун, Субудай Шожулчап, Кызыл-Кат Ынаалай дээш өскелер-даа.

Ийиги бөлүктө 8 кижиден тургустунган 6 команда (2 башкы, 6 сургуул) киришкен.

Жюри кижигүннеринде библиотека ажилдакчызы, Тыва КУ-нун библиотекары, "Башкы" сеткүүлдүн редактору, Улустун артизи, школа башкылары, журналист дээш шупту эртем-мергежили аңгы-аңгы кижилер кирип турар. Олар киржикчилерге болгаш организаторларга ажыктыг арга-сүмезин кадып, чылыг-чымчак сөстөрү илереткеннер.

Урана ХААЖЫК, педагог-библиотекар.

Николай Кууларның юбилейинге

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ЧОНУНГА СӨ

чилелди сураглыг чогаал шинчилекчизи А.К. Калзан кылган, ооң соонда М.А. Хадаханэ, Ч.М. Чап, М.Б. Кенин-Лопсан, М.О. Саая, З.Б. Самдан, К.Б. Доржу, У.А. Донгак, М.А. Күжүгет чырыткан. Чогаалчының өөредилге шугумунга кириген үлүг-хуузу: 6-гы, 7-ги класстарга «Төрзэн чогаал» номунун, «Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы» деп өөредилге номунун авторларының бирээзи.

Номнарындан аңгыда Н. Кууларның хөй чылдар дургузунда хүнүн-даңнын кылып, чонга сөңнээн ажил-чорудулгазы — үнелеп четпес очулгалары болур. Буддизмнің болгаш христиан шажынның ыдыктыг номнарын тыва дылга үндүрген: Х. Саддхатиссаның «Будданың амыдыралы» деп ному, эрте-бурунгу буддийжи литератураның чамдык тураскаалдары «Дхаммапада. Эрткен төрүмелдер төөгүлери. Джатакалар», Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның ийи ному: «Ажылга аас-кежиктиг болур уран арга», «Буддийжи практика» база XIV Далай-Ламаның авазы Дики Церингиниң «Мээң оглум Далай-Лама. Иениң чугаазы» деп ному, 20 хире чыл дургузунда делегей культуразының эң кол өзөк-баганаларының бирээзи — Ыдыктыг ном Библияны барык долгузу-биле Библия очулгазының институтунун удуртулгазы-биле очулдурган (2011 чылда үнгөн). Оон аңгыда орус болгаш өске нацияларның база делегей чогаалчыларының хөй санныг поэзия, проза, драматургия чогаалдарын тыва дылче бедик деңгелге очулдурган.

Ол ажилдар-биле чергелештир, Тываның Чогаалчылар эвилелин, «Улуг-Хем» сеткүүлүн удуртуп-баштап, хөй-ле чылдарда, амгы үедеге чедир Тываның ном үндүрер чериниң кол редактору болуп ажилдап чоруур. Үжөн ажыл чылдар дургузунда чүс-чүс чечен чогаал, эртем-нептерелдиг, хөй-ниити болгаш өөредилге номнарын эдип-чазап, редакторлап, изин басканы сураглыг редактор Ю.Ш. Кюнзегештин езулуг төлөптүг салгакчызы болган. Оон аңгыда чогаалчы эш-өөрге, ылаңгыя аныктарга, чогаалчы ажыл-херек талазы-биле ачы-дузазын чедирип чоруур.

Н. Кууларның бо бүгү эгээртинмес ажыл-чорудулгазын бүгү назынында деткип, хөй-аът кирип, чалгынналдырып чоруур улус — ооң өөнүң ишти, сураглыг башкы Марина Максимовна болгаш үш ожук дажы дег оолдары Уян-Даш, Чингис, Айдемир — ачазының үнелеп четпес чөлөңгиижи, деткиччилери, чоргааралы.

Сээң-биле кады тынган

Агаарымың амдыгаа дээр тынып чор мен — чурттап чор мен.

Сөңзэ душкаш, тынгарганым

Арыг шынчы ынакшылым өшпейн

кыпкан — чурттап чор мен.

Сени ырлаан сестеримни,

Бодум туржук, улус утпайн ырлажып

чор — чурттап чор мен.

Сенден, хай бооп, чарылтымза,

Өске оран дүмбейин-даа чырыдар

сен — чурттап бээр мен.

(«Маринага» деп шүлүктен)

Николай Куулар бодунуң чогаалдарында тыва чери дээш сагыш аарып, чонунуң оруу болгаш салым-чолу дээш аарышкызын илередип, ооң хөй-аъдын көдүрүп, чоргааралын кыпсып чоруур:

Оду өшпээн хонаштарның чүрөктери

Ортаа оран кезик-чамдыын

чырыткылаан,

Ынак төрзэн чуртувуска эргеленип,

Ырап деспейн, ээлери бооп

артып калган,

Дываажан-даа аазаар болза,

Тывалар бис, уранхайлар уктуг

чонбис.

(«Тывалар бис» деп шүлүктен)

Кара хайның халап дигрзэн оо-хоран

далайынче —

Хандыктырар дүлгээзини

аадып-чайгаан чалгыгларже

Мөөңү-биле чөпшүп кирип, дүжүп

турар кончуувусту —

Бөгүн доктаал, оон башка удур туржуп

шыдавас бис!

(«Кара хайның халавы» деп

шүлүктен)

Ады өлүрүнүң орнунга,

Боду өлзе дээр деп,

Ада-өгбө мерген сөзүн

Бодап чоруул, күжүр чонум.

(«Дөрт тыныг Алдай-Чечен

дугайында ыр»)

Чаа шүлүк чыындыларында Николай Куулар төрзэн чер, ынакшыл, бойдус, сагыш-сеткил, арын-нүүр дугайында лириктиг шүлүктөр бижирип уламчылавышаан, бодунуң шүлүк делегейин көзүлдүр делгемчиткен. Философчу утка-шынарлыг шүлүктөр авторнуң өртемчейже көрүүшкүнүнүң бир янзы апарганын, сагыш-сеткил талазы-биле өскерлишкиннерин көргүзүп, ооң сеткил-сагыжының, бодал-угаалгаларының көрүнчү болуп турар. Ол шүлүктөр авторнуң чүгле лирик эвес, а бодалчы азы угаакчы шүлүкчү апарганын илередип турар. Шүлүкчү янзы-бүрү овор-хевирлер, лириктиг хөөн, интонациялар дузазы-биле номчукчунуң ишти-хөңнүң бир-ле чурукту азы болуушкуну чуруп көргүзүр. А бодалчы шүлүкчүнүң чогаалдары ооң өртемчейни, алыс шынны канчаар билип турарын илередир.

Бо чүүлге Николай Кууларның чамдык нарын шүлүктеринге доктаап, авторнуң бодалдарының, угаакшының өзээ база философтуг шүлүктериниң кол хөөнү бооп турар билишкиннерге даянып, шүлүкчүнүң биске чугаалаксаан сеткилин билип аарын оралдажып көрээлиңер.

Салым... — бо кайнаар-даа чайлап болбас орук бе азы ону өскертип болур күш бар бе? Н. Кууларның шүлүктеринде, бир дугаарында, кижиге амытанның «Хөөрүвүсче кавайдан дорт басып ора» бо өртемчейге эртер оруун автор «салым» деп көргүскен:

Хөрелденген чырык даңга четпейн

чыда,

хензиг када чайнаш кынгаш,

өжер-дир бис.

Эң-не берге, кээргенчиг ол

салым-биле

эптешсе чүл: оон башка канчап

чурттаар?!

Бо одуругларда автор кижиге назынын — салымны — баш бурунгаар бердинген чүүл, ооң-биле чөшпээрешпес арга чок дээрзин көргүскен. Чежемейниң кыска-даа болза, бо чуртталгада оода-ла «хензиг када чайнаш кынгаш» чиде бээр — база ужу-уткалыг, кижиге бүрүз бо делегейге чүктээр үлелиг-ле болгай.

«Канчаар чурттап чоруур бис че?» деп шүлүктүн одуругларында автор тыва чонунуң салым-чолу дээш дүвүрелин көргүспүшөөн, салымче өске бир көрүүшкүнүн илереткен:

Хүнүн бодаар, хүүрзэн эжер

диген ышкаш,

күткүлгениң дуурайын

оптуг эрлик

өжөгүрзэн дөгеп бээрзе,

хайже дүлнүп,

өлүмдүө

дорт басып орбаан бис бе?

Салым-дыр деп

бодуну хөй

агартпайн чор...

...

Куду эвес, өрү чүткүп,

Курбусту же орук изеп,

кудувусту кадагалап,

хугбай чон диртпес боор бис.

Оон аңгыда салым деп билишкинни автор чогаалчы кижиге Бургандан бердинген чаян деп көргүскен. В. Брюсовтун

«Лирик шүлүкчүнүң эң кол шинчелгелери — боду болур» дээни ышкаш бодунуң салым-чаяаның хөй шүлүктөрүндө илереткен: Алдагдалдың самыралды...

Алызы чок бөгүңү чаг эш

Салымымның оруу-биле к

Сарыыл, чаян дынын сул

Эрткен, амгы агымнарым у

Элзедипкен Аялга-Шын сө

Черни, сугну, кудайны-даа

чиңчер

Сеткилимниң дээди дыжы

тывы

«Чаяан дээрге даалга-ды

ратынский» дээн сөстөрү б

чогаалчы кижиниң салым

күүсетпейн барып болбас, хере

белен эвес үлө дээрзин Н. Куу

хевирлер дузазы-биле көргүск

Уран сөске кыйгыртыпкан

чикл

улуг дашты моюнга аскаш

тер

шураан ояар дескештирбе

а

суларавайн, дыштанмайн

карба

Сүзүглел, Орук. Кандыг-даа

чоруур кижиниң чуртталгазын

геге хамаарыштыр айтырглар

нуп кээр үе турар. Бурган бар б

бе? Бурган чок болза, бо амыд

өртемчейниң ужу-утказы чүл?

бар болза, кижиге амытанны канд

галыг чаяганыл? канчаар чурт

дээш оон-даа өске. Бо айтыргл

зы-биле авторнуң туружу шүлү

илереттинген.

«Орук» деп шүлүүнде «Ам

тывызын тып алырың ужуу к

деп айтырг-биле автор бодун

хамаарыштыр алыс шын орук

кинерин көргүскен:

Магалыңны, чүдүлгелиң,

сүзүк

Манап чоруур идегелиң бүдөр

Тынгарыкчың, Часкарыкчың

мөрү

дыңнап кааштың, авыралың

...

«Бойдус болгаш Бурган-биле

заа чок, /Ботка болчур сүзүү б

— дөмей-дир бис» деп түңнелге к

тыгыларны улай-улай салыр:

Чежеге дээр шак бо халыын

каңдаа

сеткилдери казыргылай

бөөлдө

...

Алыс орук, ёзулуг арт мынаар

азы көңүс соора барган эвес

...

Каңмыыл ышкаш, хаттың аа

эдербес

кайнаар баарып, харызын

кым айылда

Оруктар... Кайызын шилип а

кижиге бүрүзүнүң хууда херээ. Шүлү

чуруп көргүскен оруктарын номчуу

Орук-ла хөй. Углап-шиглээр

үдөк

Мени сөөрткөн күзеп-сагыш с

д

Каптагайын чидирипкен, аза б

эдеринчи чырымал дег ужул чо

...

Авыралдыг дээрниң оруу

база ба

өршээги дег кээргээн үн чассы

б

...

Амыдырал — ужуралдар

дизиг-ку

Ава, ача баштажырга,

тывылган

Тыва Республиканың улустун чогаалчызы, Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер черниң кол редактору, Россияның Чогаалчылар болгаш Журналистер эвилелдериниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Николай Шагдыр-оолович Куулар дүүн, апрель 4-те, 60 харлаан, а чогаалчы ажил-ижиниң 40 чыл ою болган

Степан Сарыг-оол, Түлүш Кызыл-оол, Доңгак Бегзи, Эдуард Доңгак, Владимир Серен-оол дээш Өвүр черниң оон-даа өске чогаалчылары хөй. А бо аттарын адаанывыс чогаалчылар Николай Шагдыр-ооловичиниң чүгле чаңгыс-чер чурттуглары эвес, а ооң даайлары, акылары-ла болгай. Шынап-ла, Өвүр — чогаалчылар чурту! Тываның амгы үеде баштың чогаалчыларының бирээзи, шак мындыг ук-дөстүг, салым-чаяанныг чогаалчысы Николай Шагдыр-оолович Куулар мугур харлаан.

Өңнүк, төрөл аалчыларын дөрже чалап,
өлчөй биле буян күзээр Өвүрүмнү.
Дөрт чүк кезээш, могаан төлүн
секпередир төрзэн ие чылыг кускаа Өвүрүмнү.
Улуг чурттуң Кыдат, Моолче

кызыгаары,
улус-чоннар менди солчуп эртер чери,
уран, мерген чаяанныглар
алдаржыткан,
усчу-шевер, малчын чону
сайзыраткан...

(Н. Кууларның «Өвүр» деп шүлүүндөн)

Тыва культура, уран чүүл, шажын-чүдүлгө, чечен чогаалга хандыкшылдыг улус ады чонга билдингир чогаалчывыстың номнарын номчуп, ооң чогаалчы делегейин сонуургап чорууру чугаажок. Николай Куулар тыва чечен чогаалга бодунуң тускай аянын тургузуп, чогаалчы дилээшкиннерин кылып, сеткил-сагыжының, чүрээниң шүлүктөрүн бижип чоруур чогаалчы.

Н. Кууларның хып дээн чалыы назынындан тура амга чедир тыва чонунга бараалгадып, чырыкче үндүргөн хөй саныг номнары — тыва чонунуң сагыш-сеткил культуразының алдын өнчүзү болур. Сөөлгү чылдарда үнгөн «Дүүшкектерлиг ээр-дагыр оруктар» деп амгы үениң амыдыралын, социал-психологтуг байдалын чураан тоожузу база чечен чугаалары, бичии уругларга бижээни «Танаа-Херелдин чуртунда» деп тоожузу. «Чолдун ному», «Хостуг тыныш» деп шүлүктөр болгаш очулгалар чыындызы база «Улуг ховунуң сактыышкыннары» деп тоожу, чечен чугаалар ному онзагай черни ээлеп, чогаалчының уран мергежилиниң быжыг туруштуун херечилеп турар. Ниитизи-биле чеди шүлүк номун, бичии уругларга ийи ном, дөрт проза номун чонга бараалгаткан. Ооң чогаалдарына хамаарыштыр эң улуг шин-

ЧОРГААРАНЧЫГ

авыралдыг Бурган кый дээн
болчагдыва
айлыг-хүннүг оруун улап
аьттаныптар.
Буддизм өөредии-биле кижиг амытан-
ачаланда, мөңгө эргилинде оруун
а автор шүлүктөрүндө көргүскен:
«Биле деңгө көжөр бодалымны
«Үөрөңнүн каңмыылыл» деп
шооткан хат
хараганга ызырындыр тырыза-даа,
каткан-хуураан, эргилинде
уштунмас мен.
...
Тайлы берген күзөлдөрдүн
соон сүрүп,
талыгырже, очаланың эргилинде,
чараш-каасты, чажытты-даа чедир
билбейн,
сарынналдан эстип-хайлып
чоруур-дур мен.
Бо амыдыралда кижиг амытан «Чурт-
алга дээрке хилинчек-тир» дээн Буд-
дизм дөрт алыс шынының бирээзин ёзу-
ар, хилинчекти база четтирип чоруур:
Амыдырал – човаланың эргилинде,
ачы-чолдуг Будда Бурган номнаан
дидир.
Хензигийне бийыргын дег кижиг төлү,
кежик биле чыргал кордаан кенениңи.
Шүлүкчүнүң оюп эртпээни база бир
философтуг айтырыгны көрээлиңер.
Чуртталганың төңчүзү, өлүм... – кезээ
даа кижилерге тывызык:
Манаан сен бе азы чок бе –
төнчү дөмөй келген болур.
Черниң шимчээр халап хүнүн бүдүү
билур кижиг бар бе?
...
Аалчы бооп көлгөн чоруум
төндүргөштин,
ёзулуг өөм барааның көөр
чадавас мен...
...
Эң-не ыдык, эң-не чаагай ужуралче
Эчис күзөл күжү-биле чүткээн кижиг
агарарган даңгы уткуй чорза-чорза,
амыдырал ийиги эжиин алып.
А чогу өлүм деп чүл?.. Кижиг бүрүзү
аза-ла өскелерден аңгы, хууда оруктуг
олур. Шүлүкчүнүң ол айтырыг талазы-
иле бодаптарын көрээлиңер:
Элеп төнмөс, хайлып чиптес
Хейниң хеми
эрткен, келир үелерде деңгө аккан.
Бөгүн ынаар холужа бээр дамды-дыр
мен,
Мөңгө-биле арын көржүр болчаглыг
мен.
...
Кайгамчыктыг чырык долган
болчаг шөлү
кайыын тура чыгып келген
көвөй чонну
өскөлөөйн бөлүп кээрзе,
Башкызындан
өршээл сөзүн дыңнаан күжүр
чыргалдыг-ла!
Өлүм темазыңа хамаарыштыр
ожургалдыг дээдизи, «сөөлгү көш»,
дак сөөлгү хонаш» дээн хевирлиг
тафораларны ажыглап бижээнин база
медгээл.
Шилип алганыыс кол символ-сөстө-
вис: Орук, Салым, Сүзүглел, Өлүм
шупту каттыгып келди. Салым дээрке
а орук болгай. Бурганче чүткүл азы
ргандан ойталаашкын – база-ла орук-
р. Оруктарның төңчүзү – өлүм... азы
уктарның уланчызы... Ынчап кээрзе
ууларның шүлүктери – алыс шынының
уун дилээн кижиг амытаның муңчулуун,
рынналын көргүскен чогаалдар-дыр. А
ыс шыны эчизинге чедир тайылбырлап,
ш сөс-биле илередиптер кижиг бар бе?
Амыдырал тыныжы боор
күчүлүг хей –

Алыс шынының тывызын тып
шыдавадым.
Ажы-төлгө, келир өйгө
өнчү кылдыр
айтырыглар овааларын
чыып кагдым.
Философтуг шүлүктөрүндө Н. Куулар-
ның өртемчейге көрүүшкүнүнүң база бир
үндезини – бүгү чүвениң удурланышкы
болгаш тудуш харылзаалыг ийи тала-
лы (дуализм) болуп турар. Ол канчап-
даа болбас, маргыш чок байдал дээрзи
билдингир – ак биле кара, эки биле баык
кады чоруур:
Өртемчейге хамык чүвө ийи уштуг,
өжөгөзүн ынчанган дөг кара хөктүг.
Бузут биле Буян ийи доңжаыпкан,
будулгаазын бүгүдени бүргөвиткен.
...
Эрте шагда олар ийи деңгө үнгөн:
эки херек – чөмгир чимис бээр дөс дөг,
баык херек – хоран оыттуг
коказы дөг.
Барза-барза, олар ийи кагып чадап,
өртөмчейниң мөңгөжирээн
сөсерлиинде
өзүмнөри ногаарарып өспүшааннар.
...
Бурган биле эрлик ийи ажаап-тежээн
будуктары чамбы-дипти
шыва алган...
Н. Кууларның шүлүктөрүндө илеретке-
ни дег, шак ындыг ак биле кара холушкан
үе делегейинде (аңаа удурланышкы –
«Мөңгө делегейи» (Вл. Соловьев) кижиг
амытан айтырыгларын салып чурттап
чоруур:
Өйлүг назын, мөңгө үе аразыңа
өкпөлөөйн, хүннээргөвейн
...
Ыдым чидип, чигзиниимден
чигзинер мен.
Ынчалза чүл: хостуг шилиир
эргем бар бе?
Амыдыралдың чүзүн-бүрү арыннарын
шүлүкчү биске көрүнчүккө дег көргүзүп
чоруур:
Эгиттинмес чидиригил Азий төвү,
элбер өгдө кырган ышкаш туруп
калдың...
...
Алдар-аттың хоозун көвүү
суйбап эртер,
адааргалдың чудуктары
моңнапкаш баар.
...
Чамдык улус кежиктиг боор:
Сагыжының Хеми дүп чок,
Сайы-дажы – сылдыстар-ла.
...
Шаа барып могаан бажым
сырты-ла боор,
шак ол шыктың дөңгөлчиги таан
чымчак.
Көстүп көрбээн чечек болуп үнеримге,
көшкүн аалдар уруглары өөрээй аан...
Ынчангаш Н. Кууларның чогаалда-
ры, номнары, очулгалары амгы үениң
улузунуң сагыш-сеткилинге болгаш
угаан-медерелинге дуза болур чемиш-
ти берип, тыва чечен чогаалдың, уран
чүлүдүн сайзыралыңа улуг салдарны
чедирип турар.
Бо-ла бүгүнү, Николай Шагдыр-оол-
овичиниң тыва чонунга сөңүн чоргаа-
ралдыг демдеглевистиң, чогаалчыыска
бедик хей-аьтты, быжыг кадыкшылды,
өг-бүлөзине чайынналчак аас-кежикти,
салым-чаяанының чалгыннары ам-даа
күштелип, чогаалдык чедишкенинниң
чырыктыгы шыпшыктарыңа чедирип
чоруурун сеткилдиг ханызындан күзөп
тур бис!
Людмила МИЖИТ,
ТГТШИ-ниң башкарыкчы эртем
ажылдакчызы, ф.э.к.

ТР-ниң Чазаның үрер хөгжүм оркестриниң юбилейинге

10 ХАРЛЫГЛАР БИС

Бо чылын ТР-ниң Чазаның үрер хөгжүм оркестри тургустунганындан бээр 10 чыл болган оюн демдегеп турар. 2008 чылда ук оркестр чаа-ла үндөзилеттинип турда, А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң 17-20 харлыг көңгүс аныак сургуулдары ооң хөгжүмчүлери болганнар. А оркестрини үндөзилеп тургускан салым-чаяанның хөгжүмчү Тимур Дыртык-оолович Дулуш бистиң аравыска чораан болза, бо чылын 50 харлаар турган.

Шупту-ла аныктардан тургустунган чогаалдык коллектив улус-чонга бараан болуп, чылдан чылче арга-дуржулгазы бедип, уран чүлүдүн бединче бурунгаар чүткүлдүү-биле чоруп олурарлар. ТР-ниң Чазаның үрер хөгжүм оркестри он чылдың дургузунда чүгле Россия иштинде эвес, Кыдат, Моол күрүнелерде, Эстония, Литва, АКШ, Тайвань, Польша, Казахстан, Болгария дээш өске-даа даштыкы чурттарда үрер хөгжүмнүң мөгөйкчилерин катап-татамса онзагай уран чүлү-биле магададып, тус-тус чоннарын эгээртинмес үнелелин чаалап алган. Ук коллектив делегей чергелиг хөгжүм делегейинде бодунуң онзагай туружун тыва берген дээр болза, чигзинип турбас.

Март 31-ниң хүнүндө В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга ТР-ниң Чазаның үрер-хөгжүм оркестри 10 чыл болган ою-биле чергелештир Тыва Республиканың алдарлыг артизи, ук оркестриниң үндөзилекчизи, ону барык-ла он чыл дургузунда удуртуп, ооң кол дирижеру болуп чораан Тимур Дыртык-оолович Дулуштуң чырык адынга тураскааткан «10 харлыг бис» деп онза-солун концертин бараалгаткан. Аңаа хүндүлүг аалчылар болуп, Тимур Дулуштуң эгин кожа ажилдап чораан эш-өөрү, өөреникчилери келгеннер. Оларга Моол күрүнениң Убса-Нуур аймакта Улангом хоорайның хөгжүм школазының башкызы, өөреникчилер, оркестриниң дирижеру Бааст Тогс Байяар, Белгородтуң күрүне филармониязының үрер хөгжүм херекселдиг оркестриниң кол дирижеру Юрий Меркулов, делегей чергелиг мөөрей-фестивальдарың хей дакпыр тилекчизи, Истринскиниң үрер хөгжүм оркестриниң уран чүлү удуртукчузу болгаш кол дирижеру Юрий Здрогов база ТР-ниң уран чүлүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы, Красноярск крайның камерлиг оркестриниң дирижеру, Красноярскиниң күрүнениң уран чүлү институтунуң симфониктиг оркестриниң уран чүлү удуртукчузу болгаш кол дирижеру Петр Казимир хамааржыр.

Концерт эгелээр бетинде ийиги каьтың фойезинде ТР-ниң Чазаның үрер хөгжүм оркестриниң хөгжүмчүлериниң, ыраажыларының аңгы-аңгы чылдарда тырттырган чуруктары болгаш он чылдың дургузунда чаалап алган шаңналмакталдарын делгээн делгелгени улус-чон сонуургап көрүп, коллективтиң чогаалдык ажил-ижи, амыдыралы-биле таныжар аргалыг болганнар.

Оюн-көргүзүгүнүң эгезинде сурагыг хөгжүмчүлөр, дирижерлар Тогс Байяар, Юрий Меркулов, Юрий Здрогов база Перт Казимир сцена кырыңа үнүп кээп, чыылган чон-биле менди солчуп, үрер хөгжүм оркестриниң 10 чылдаан оюн таварыштыр ооң удуртукчузу Артур Дулушке, кол дирижеру Саян Салчака болгаш хөгжүмчүлеринге байыр чедиргеннер. Оон оркестр Буян-Маадыр Түлүштүң «Бурунгунуң арыннары» деп сюитазының ийиги кезээ «Дайынчылар самы» деп аялганы бараалгаткан.

Владимир Токаның «Байырлал аялганы» деп хөгжүмчүг чогаалын Тимур Дулуштуң өөреникчизи Тогс Байяар оркестр-биле күүсеткен соонда, Михаил Готлибтиң «Оркестр-биле саксафонга концерт» деп аялганы Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүлү колледжиниң

3-кү курузунуң сургуулу Галиндэв Сүхээ бараалгаткан.

Тыва Республиканың Чазаның Баштыңының бирги оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак Ш.В. Кара-оолдун болгаш бодунуң өмүнээзинден үрер хөгжүм оркестриниң коллективинге байыр чедиргеш, коллективтиң хөгжүмчүлери Начын Монгушка, Александр Сыгыр-оолга база Айбек Сендиге хүндүлел бижиктерни болгаш шаңналдарны тывыскан. Ооң соонда Дээди Хуралдың депутаты Ульяна Монгуш база-ла оркестриниң коллективинге байыр чедирип чүвө чугаалааш, Найыс Дулушке болгаш Алдынай Араптанга Дээди Хуралдың мурнундан хүндүлел бижиктерни, шаңналдарны сөңнээн.

Байырлыг концерт ийи кезектен тургустунган. Бирги кезээнге ТР-ниң Чазаның үрер хөгжүм оркестри шыгжамырының «алдын үүжезинден» Ростислав Кенден-бильдин «Дагыларым» (күүселдеде Артыш Опулаа), улустуң ырызы «Дашка тудар» (күүселдеде оркестриниң ыраажызы, Тываның улустуң артизи Софья Кара-оол), «Межегейим» (күүселдеде Эртине Тумат), «Эки аьттар» (күүселдеде «Эртине» бөлүү) деп ырыларны болгаш Гасан Разевтиң «Концертино» (күүселдеде Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүлү школазының 4-кү классчызы Сайдана Сандык), Валерий Халиловтуң «Адажио», «Тыва марш» дээш өске-даа ыяңгылыг аялгаларын бараалгатканнар. Ук ырыларны оркестриниң кол дирижеру Саян Салчак болгаш үрер хөгжүм оркестри-биле чоок өңүктөжип, кады ажилдап чоруур дирижерлар Тогс Байяар, Юрий Меркулов, Юрий Здрогов база Перт Казимир элчип-селчип дирижерлап турганнар. ТР-ниң уран чүлүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Перт Казимир «Межегейим» деп ырыны бараалгадыр бетинде: «Тимур Дыртык-оолович бо ырыны оркестри-биле күүседи бээрке, дыңнап олурган хей хөгжүмчүлөр, дирижерлар аялганың кайын кээп турарын шуут билбейн баар турганнар. Ынчалза-даа ук аялга бир-ле хуулгаазын шидилиг дээрзин ожаап олурганнар. Ам силерге ол ырыны бараалгадып бээрин чөпшээрер көрүңер!» – деп, ол чугаалаан.

Концерттиң ийиги кезээн Анатолий Кролтуң «Хөгжүмчүг каламбур» деп чогаалы-биле ажиткан. Ооң соонда оркестриниң хөгжүмчүлери ыяңгылыг аялгаларын күүседип, ыр-шоорлуг, танцы-самның кайгамчык солун оюн-көргүзүүн бараалгаткан.

ТР-ниң Культура сайыдының оралакчызы Марьятта Бадыргы оркестриниң юбилейин таварыштыр ооң хөгжүмчүлери: Алексей Чоодуга, Шораан Сотпага, Геннадий Сарыгларга база барабанчы Александр Сыгыр-оолга хүндүлел бижиктерни болгаш шаңналдарны тывыскан. А ТР-ниң Иштики херектер яамызының ажилчылар-биле ажилдаар эргелелиниң начальниги Лада Оюн Байлак Баржайга, Кежиктиг Чудукка, Айдаш Иргитке хүндүлел бижиктерни, шаңналдарны сөңнээн.

Сурагыг хөгжүмчү, дирижер Юрий Здроговтуң чугаалап турары-биле алырга, ТР-ниң Чазаның үрер хөгжүм оркестриниң күүседип турар аялгаларын, ыр-шоорун, танцы-самын кандыг-даа массалыг харылзаа чөпсектери долузу-биле дамчыдып шыдавас дээршинын хире. Ук коллективтиң катап-татамса онзагайы – ооң тыва национал уран чүлүдөн үндөзилеттинген хөгжүмчүг чогаалдарында, ыр-шоорну, танцы-самны холуй күүседир тывызык чогаалдыкчы шынарында. Чүү-даа чүвө ылгалы-биле онзаланыр болгай! Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаның үрер хөгжүм оркестриниң оюн-көргүзүүн хей удаа радио, телевидордан дыңнап, көөрүнүң орунга, чаңгыс катап сцена кырындан куттулган дириг хөгжүмчүң дыңнап, хөгжүмчүлериң танцы-самын ийи караа-биле көрүп алганы чүс катап дээр!

Эрес КОЛ.

Казаккадеттер башкызы Мерген Тулуш-биле.

Көрүлдө-мөөрей

КАЗАК КАДЕТТЕР

Омск хоорайга март 26-30 хүннеринде "Сибирь федералдыг округтуң эң тергин казак кадет клазы" деп бирги көрүлдө-мөөрейге Кызылдың 8 дугаар школазының казак кадет клазының 10 оолдары киришкен. Оларны казак шериглерниң сотник эрге дужаалдыг Илья Трубицын болгаш найысылалдың 8 дугаар школазының ОБЖ башкызы Мерген Тулуш эдиртип чораан.

Кызылдың 8 дугаар школазынга казак кадет классты 2017-2018 өөредилге чылында ажитканындан бээр 6 ай чед берген. Ында 8-ки классчы 10 оол биле 17 кыс уруглар өөренип турар.

"Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин чурттуң регион бүрүзүнге казак кадет класстарны тургузарының дугайында Чарлыкты үндүргөн. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ук чарлыкты күүседири-биле республикага кадет казак классты ажыдар даалганы берген.

"Белоцарская" станицазының казактар ниитилели-биле 2016 чылдан тура ажылдап эгелзэн бис. Ооң атаманы Василий Коноваловтуң чалалгазы-биле хуралдарыга киржип, кады ажылдаар дугайында дугуржулганы кылган бис. Казак шимчээшкн өзүп оор салгалдың шериг-патриотчу кижизидилгезинче, келир үениң камгалакчыларының белеткелинче кол кичээнгеин угландырып турар.

Эрткен чылын сентябрь айда ада-ие хуралдарын эрттирип, оларның саналдарын дыңнаан соонда, казак кадет классты ажыдар дугайында шийтпирни үндүргөн. Аңаа ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының бирги оралакчызы Светлана Ощепкова, ТР-ниң

националдар херектериниң талазы-биле агентилелдин директору Вера Лапшкова олар киришкен. "Белоцарская" станицазының база Верхне-Енисейск округтуң (атаманы Евгений Овсянников) казактар ниитилелдери-биле кады ажылдаар дугайында керээлер чардынган" — деп, школаның директору Лариса Андалаева чаа ажиттыг класстың кыска төөгүзүн таныштырды.

Казак кадет класстың удуртукчузу, орус дыл болгаш чогаал башкызы Татьяна Коломысова. Тус классты 8 "а" биле 8 "б" класстарының өөреникчилеринден тургускан.

"Эрткен чылын сентябрь айда шиллге мөөрейни чарлаан. Эгезинде күзелдиг уругларның саны 30 ажыг турган. Бир айның дургузунда уруглар тестилерни эртип, математика, төөгү, орус, даштыкы дылдар, күш-культура кичээлдеринге шылгалдаларны дужаап, кадыкшылының байдалын хынаткан. Бо бүгүнүн түңнелдери-биле 27 уруг шилиттинген. Ийи класстан эң-не идепкей-жилери шылгарап үнгени ол. Олар амгы үеден эгелеп хоорай, республика, регион, Россия деңнелдиг олимпиадалар, спартакиадаларга киржир сорулгаларны мурнунга салып алган.

Казак кадеттер Омск хоорайга эрткен көрүлдө-мөөрейге боттарын чүгле эки талазындан көргүзүп, Тывазының адын төлептиг камгалаан. Аңаа 9-11 класстарның өөреникчилери киришкен болду. Бистиң оолдар оларның аргадуржулганын өөренип ап, боттарыга ажыктыг билиглерни илип алганнар. Көрүлдө-мөөрейден келгенде, оларның карактарының оду хып турду. Чартык чылдың түңнелдери эки көргүзүлгелерлиг болган деп санап тур мен. Клазывыстың уруглар, оолдары бот-боттарын деткип,

аажок демниг болу берген. Оолдарывыс кикбоксинг, бокс, бут бөмбүү, баскетбол, хостуг хүреш, ча адар секцияларже барып турар. Уругларның өөренир формазын "Белоцарская" станицазының казактар ниитилели хандырган" — деп, класстың удуртукчузу чугаалады.

Казак кадеттерни эдиртип чораан ОБЖ башкызы Мерген Тулуш 8 дугаар школада 2016 чылдан тура ажылдап турар. "Сибирь федералдыг округтуң эң тергин казак кадет клазы" деп бирги көрүлдө-мөөрейге РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Сергей Меняйло казак кадеттерге байырын чедирип, чедишкнниг киржирин күззэн.

Бирги хүнүндө оолдар шериг чыскаал белеткелинге, селеме-биле черде быжыглап тургускан ыш будуун одура шаварынга, ийи дугаар хүнүндө "Россияның шеригниң төөгүзүнүн арыннары", "Казак шимчээшкнниң төөгүзү" деп викторина-ларга билиглерин хынап, сөөлгү хүнүндө чер-чуртун таныштырган. Мөөрейге ниитизи-биле 12 регионнуң казак шимчээшкннериниң командалары киришкен" — деп, Мерген Тулуш мөөрейни эрткенниң дугайында таныштырды.

Кызылдың 8 дугаар школазында казак кадет класстың оолдарынга Сибирьниң казактарының шеригжиткен ниитилелиниң атаманы, генерал Г.Н. Приваловтуң адын салган сертификаттары болгаш кубокту тывыскан. Олар көрүлдө-мөөрейге үежилери-биле таныжып ап, ажыктыг болгаш солун үени эрттиргеннер. Казак кадеттер Тываның адын мөөрейлерге төлептиг камгалап, чедишкнниг киржири-биле шыгыы белеткенип кирипкен. Чаа тургустунган класс Омск хоорайга эрткен көрүлдө-мөөрейден боттарыга дыка хөй ажыктыг чүүлдерни билип алган, оларның чедишкннери ам-даа мурнунда.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Тываның улустуң чогаалчызы Николай Кууларның 60 харлааны

КАЙГАМЧЫКТЫҢ ЫРЫЛАР

Чонга билдингир апа Тываның улустуң чогаалчы Николай Кууларның дугайы «Шынның» арнынга бүдүн үнген-даа болза, ооң каяа-даа латтынмаан төөгүзүн танышты күзел мени албадай берди.

Н.Ш. Кууларның авазы, мээң суглар кады төрээнер ажы-төлү бо чаңгыс коданга өзүп, школаны ол-чии суурувуска дооскаш, тарадыр үнгүлзэн" бис. Бичиизинде Коля чаптанчыг ак шырайлыг, арны оруста саргыл өңнүг бажының дүктөрүн 5 лыйыга чедир ийи кылдыр өрүп кааруур, кырган ада-иезиниң «ойнаар-дег огу кылдыр сагыжымда чурут арткан. Бичии тенек оолдар дегаш-довуракка былгажып «машинаны ойнавас, чуруктуг ном көрүп олурар»

Коля школага өөрени бергенде, тергин демдектерге өөренир кижиган. Ол 5 класс турда мен школаны зупкаш, бир-ле чайын аалымга дышты келиримге, Коляның чаңгыс класшы Алеша дуңмамның чугаазы: — Дык кырган-авамның огу медальдыг додээр, «ыры» кичээлинде 4-түг бол медальды та алып, та албас. Че, канчаар...

1965-1975 чылдарда школага өг-бүле анык орус башкылар бол ажылдап келгилээр чүве. Коля бодунуң сактыышкыны-биле ады математиканы Валентина Шоприн, физиканы Александр Шоприн деп башлар дыка-ла эки билиндирип өөрүдээр. Силерниң бо сууруңарга, Тывага-даа инженер-специалистер херек деп чүүлду олар сургап боорга, Валерий Сандан, Николай олар ол-ла чайын Томск хоорайны литехниктиг институтунче дужаап алгаш, чедишкнниг доозуп келген. Черле күзели ол болганд Валерий, дан Тываның харылзаа чериниң инженер-специализинге чоокка чедир ажылдап, Николайга инженер-электромеханик мергежилиниң аайы-биле бир контракт алынган олурар ажыл берип каар эрз-биле демей хилинчектиг болган ам сактып олурар.

8 класска-ла баштайгы шүлүктөрүн солунга үнгенин сактып, конторага деп 4 чылды шыдап эрттиргеш, күзел, салым-чаяан деп чүүлге чыгып Москвада М. Горький аттыг литерат. институтун бот-өөредилге-биле доодийиги дээди эртемни чедип алган. О чогаадкчы ажылының дугайында тур эртемниглер сайгарып үнелеп турар болгай, ынчангаш мен ооң чогаалдары дегбейн эрте берейн.

Угаанныг, бүдүштүг анык оол 19 чылда аас-кежин тып, мөзүлүг кыс Марина Машпаадай-биле өг-бүле турар. Марина Максимовна Иваново хоорай пөс-таавы институтунга «даараны кылыгыларының инженер-технологу» мергежилди чедип алган. Амгы үеде дээди эртемниң аайы-биле №3 школага психолог болуп ажылдап чоруур. Ол ожуң дагы дег 3 оолду, ачазын дээди чогаадкчы оол алызында тыттып чадавас, амдызында өске адырлар шилип алган өөренип-ажылдап турар.

Чогаалчының 60 харлаанын тавыштыр «Ырым үстүр ужуручок» деп концерти болур, ооң программасында чаа ырылары база кирип турар. Шыла, эки бижзэн ыры үстүр хамаанчы мөңгө артар болгай. Николай Шагды ооловичиниң баштайгы ырларының 5 рээзи «Чалыы шаавыс уттундурбас» чыл чедип турар. «Даңгына» база өчөк болгай. Ынчангаш юбилярга мөңгү даа соңгаар кайгамчык чогаалдар күзевиишаан, апрель 7-де театрга бол концертинче көрүкчүлери чаап турар.

Нина СЕРЕНКО.

Тываның Чогаалчыны эвилелиниң кижиги

Кызыл хоорай

Кичээлүезинде.

Интернет четкизинде

ЧАЖЫТТАРЛЫГ
МӨӨРЕЙ

Тываның ат-алдарлыг чогаалчылары болгаш анык авторлары Интернет четкизинде «Вайберде» тускай бөлүүн ажадып алганнар.

Бөлүктүн онзагайы — оң кежигүнү арасында амыр-мендизин-даа кыжырд, сагыш-сеткилин-даа кыжырда, шүлүктежи, бодалдарын дурулдарда илередип турарлар. Ол ачаш уран сөстүн оглу-кызынын ааанда» шүлүктү удур чогаадынга мөөрейлер эртип турар. Чоокта олар уругларга «Авай, ачай» деп аалгаларлыг шүлүктөр чогаадырып жүжүн шенешкеннер. Негелде өзү авторлар шүлүктөрүн мөөрейиниң тиркичи Шончалай Мааты-оолга кыт аттар-биле дужааган. Шиткилер — Тываның улустун чогаалчы Николай Кууларның, ТГТШИ-н эртем секретары, филология теминиң кандидаты Людмила Митрофановна «Бопук-кыс», «Санчай», «О. Чечен» деп шала аттарлыг авторларның шүлүктөрүн онзаалап үнөлдү.

Бопук-кыс (Тээли школазының адыл, чогаал башкызы Ангелина Ондар), Санчай (РФ-тин ниити федерализиниң хүндүлүг ажилдагы Лидия Ооржак), О. Чечен-кыс (ТГТШИ-ниң Чогаалчылар, Журналистер кепилиниң кежигүнү Мария Күжүгет) кыт деткичкенин шаңналдарын алганнар. Ам номчукчуларның кичигейинге ук мөөрейге шылгараан шүлүктөрү бараалгадыр-дыр бис.

АВЫРАЛДЫГ АВАМ, АЧАМ
(Тывызык шүлүктөр)

1.
— Чаапар, чассыдар,
Чарашынар, чагыыр.
Ары-силлиг боорунга,
Аж-сава чурунга,
Ажык, сергек, чугаакыр,
Ажылгыр боорунга
Өпей ырын дамчыштыр
Өпейлиимден өөреткен.
Эриг баарлыг, эвилең,
Эң-не чымчак сеткилдиг.
Күлүмзүрүү кезээде
Күндөн артык чырыткы.
Кижилер арасында
Киним тудуш. Кым-дыр ол?
Авам-дыр ол, авайым!
Авыралдыг авам-дыр!

2.
Алгым үнген хүнүмден
Адам адап йөрээген.
Алу, кызы бис-биле
Алан чүрээ тудуш.
Анадыр, хөгледир,
Атан, көстен камгалаар,
Анан-таңдаа чалбарып,
Ауу-вусту баштап бээр.
Амемин, сыгыдын
Амге суккаш, чүктөп аар.
Алеп каан ажылын
Аизинге чедирер.
Айым чоннуң иштинден
Айралыг. Кымыл ол?
Ачам-дыр ол, ачайым!
Авыралдыг ачам-дыр!

Мария КҮЖҮГЕТ.

...
Ай-Шеми эдээнде
Айымның аалы бар.
Агааннар, бызаалар,
Аунчактар, анайлар
Аат, сиден чанында
Ажып, ойнап, дешкилээн...
Атап хүнзээн иелер
Адыва кирерге,
Агыттары кызыраар,
Амчаан эмиин сагынган
Ай, бызаа — шуптузу
Ай, эмейн! — дижирлер.

Абаштыг кижиде-даа,
Амчейиниң аңы-даа
Ай! Авай! Авай! — дээр,
Азынга ынактар.

...
А-Хову эдээнге
Ам аалы чайлаглаар.

Улуг честем — чылгычы
Уругларын өөредир:
"Бо дээрге аргамчы-дыр,
Боскут, кижен, сыдым-дыр...
Чонак, эзер, төрөпчи,
Соңгу, башкы хөндүрге.
Суглук, дерги, салдырык —
Шупту этти өөренир".

"Ачай, бо чүл, ачай?" — деп
Амыратпас төлдерлиг
"Ачай, ачай, ачайны!" —
Авыралдыг честейни.

Лидия ООРЖАК.

АВАМ БИЛЕ АЧАМ
Делегейде эң-не чараш,
Дендир эргим сөстөр бар.
Аас-кежик үнер дөзү —
Ава биле ача-дыр.

Даңгаар эртен туруп келгеш,
Даады-ла одун салыр.
Ажы-төлге үлегер боор
Ажыл-ишчи мээң ачам.

Амданныг чем чаагай чыды
Эртен-не бажың доллар,
Аяк шайын чонга сөңнээр
Эрес-кежээ мээң авам.

Кажанда-даа солуттунмас,
Хайыразы эстип төнмес
Аажок ынак кижилерим —
Авам биле ачам ол-дур.

Ангелина ОНДАР.

Өндүр-Боомнуң кырындан
Өөгүм тура чуңгулааш,
Корга, корга кээримге,
Кончуур туржук, кускактааш,
«Эрестиг-ле төлүм» — дээш,
Эргеледир авайым.

Багай демдек чүктөпкеш,
Бажың баар-даа угаан чок,
Кудумчулар кезип каап,
Кударап каап чорумда,
«Чанаалы че, оглум!» — дээш,
Чазыктырар авайым.

Эрес чаңын салбайн,
Эки кызып өөрөнгөш,
Эштиг-өөрлүг, төлөпиг,
«Эрсиг эр бооп чурттап кал!
Чалгаа болбас, оглум» — деп,
Чагып орап ачайым.

«Адыр оглум, мана!» — дээш,
Аптаразын ажыткаш,
Оттук, бижек уштуп кээп,
Олчаан меңээ тудускаш:
«Эдилеп кал, оглум» — дээш,
Эргим көргөн ачайым.

Вадим ЧЫКАЙ.

Авам биле Ачам ышкаш
Авыралдыг улус кайдал?
Авай биле Ачай диген,
Аажок эргим сөстөр кайдал?

Анай чаштан амга чедир
Авайымны, Ачайымны
Адаарымда, кый дээримде,
Авай биле Ачай дээр мен.

Альберт МААДЫР-ООЛ.

ЭҢ-НЕ ЭКИ ӨӨРЕНИР МЕН
Сентябрь бир, сентябрь бир
Чечек туткан башкым-биле
Эге класстың эжиин ажып,
Эргин артап кирген хүнүм.

Башкы бисти эжей-эжей,
Парталарга олуртупкаш,
Бистерлерниң аттарывысты
Билип аар дээш кызып турду.

Үжүглелде үжен алды
Үжүктөрү адап, номчуп,
Өөрүм-биле найыралдыг
Өөренип кирипкен бис.

Авам-биле ачам мени
Аажок-ла чагып-сургап:
"Эң-не эки өөренир сен,
Эр хей боор сен, оглум" диди.

Авам, ачамны үргүлчү-ле
Амырадып чоруксаар мен.
Эки кызып, бешке-дөртке
Эң-не эки өөренир мен.

Григорий КЫЛЫН-ООЛ.

Салчак Тамбаның 100 чылынга

ЧОГААДЫКЧЫ ҮҮЖЕЗИ БАЙ

Чоокта чаа Тыва үндезин культу-
ра төвүнге «Мээң ырым өткүт, чидиг
чүглеттинген» деп Салчак Тамба
чогаалчының мугур 100 харлаанынга
таварыштыр сактышкын ужуражыл-
га болуп эрткен.

Бо хемчегге Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң даргазы Чылгычы Ондар баш-
таан уран сөстүн чеченнери, журналистер,
эртем ажилдакчылары, алдарлыг артис-
тер, студентилер болгаш өөреникчилер
солун кежээниң мөгейикчилери болганнар.
Ачазының дугайында чылгы сактышкынны
чогаалчының эмчи уруу Людмила Эрды-
неева кылган.

Салчак Тамбаның чогаал ажылының
үүжези бай деп улустун чогаалчызы Николай

— деп, Шаңгыр-оол Суваң чогаалчывыс
онзаалап чугаалады. Оон ыңай база чылгы
сактышкыннар уламчылаан.

«Каа-Хем — кайгамчык талантылыг-
ларны Тывага сөңнеп берген кожуун-дур
ийин. Оларның бирээзи Салчак Тамба
чогаалчы. Ол мергежилдиг очулдурукчу
база. А. Фадеевтин «Чылча шавыш-
кын», А. Кахарның «Хензиг кушчугаш»,
С. Бабаевскийниң «Алдын Сылдыстың
кавалери», А. Кутуйнуң «Чороттунмаан ча-
гаалар», Ю. Шестаковтуң «Көжүлдениң көк
хады» бо чогаалдарны тыва дылче очулду-
рган...» — деп, Сайлыкмаа Комбу демдеглээн.

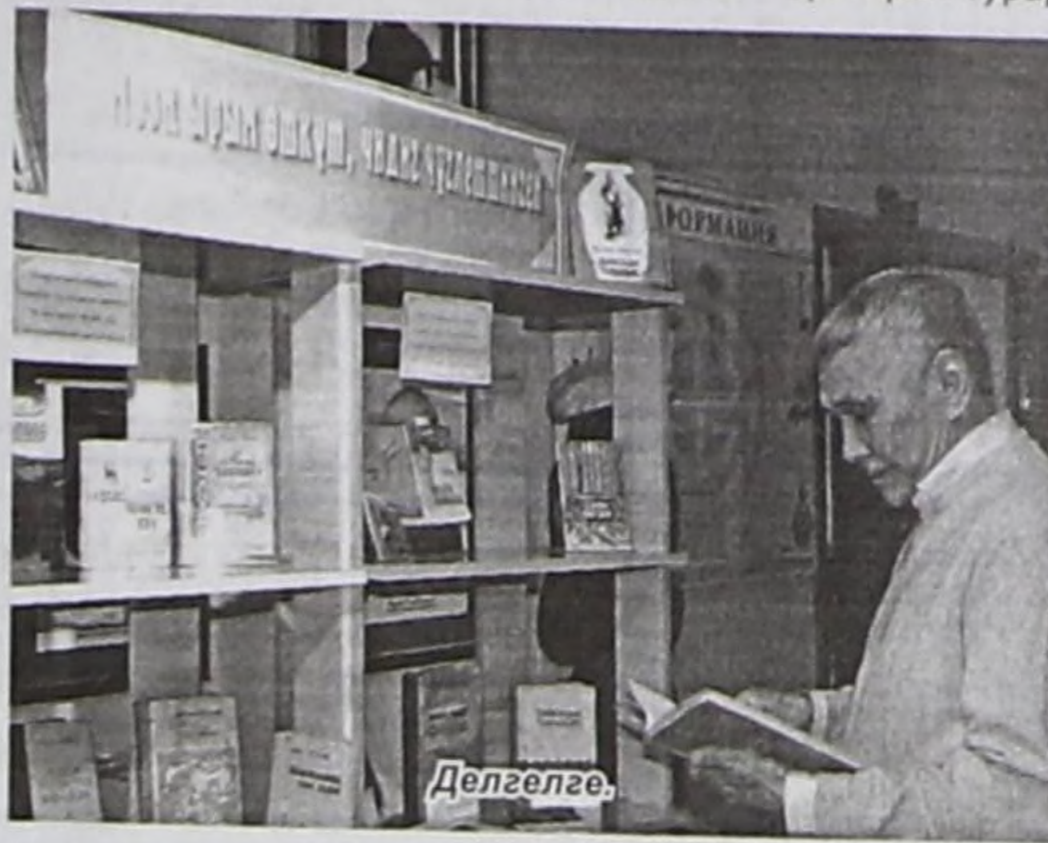
Оон улай, март 21 — поэзия хүнүнде
чогаалчының сактышкын ужуражылгазын
эртирип турары онза дээрзин чогаалчы

Лидия Иргит чылы-биле
сактып, немей каапты.
Эрткен чылын Тываның
Чогаалчылар эвилелинге
кирген Валерий Кара-оол
өөнүң ишти Анай Балчыр-
овна-биле аалчыларга
чагыт-сүмезин берген.
Бүгү назынында уруглар
аразынга ажылдап чо-
раан Анай Кара-оол баш-
кы мергежилдиг болгаш
тыва чогаалдарны номчуп
чоруурун, ылаңгыя Чооду
Кара-Күскениң «Ера», Ека-
терина Танованың «Кара-
Бай», чоокта чаа Валерий
Ховалыговичиниң «Тыва
— төөгүнүң көрүнчүндө»
дээн чижектиг номнарын

сонуургап номчуурун аалчыларга сүмөлээн.

Чогаалчының мөгейикчилери улаштыр-
ла Салчак Тамба чогаалчының бижээн ном-
нарын сактып чугаалашкан. «Мээң ырым»
(1956), «Шүлүктөр» (1960), «Мээң байым»
(1960), «Чоннуң үнү» (1968), «Бичии дургун»
(1973), «Саян чечээ» (1980), «Амыргалаар»
(1978) деп номнары парлаттыган.

Бо сактышкын ужуражылгага Тыва-
ның күрүне университетиниң филология

Куулар, шүлүкчү, очулдурукчу Сайлыкмаа
Комбу, шүлүкчү, башкы Мария Күжүгет бол-
гаш өске-даа сөс ап чугаалааннар онзаалап
айтып турганнар.

Тамба Өдөкеевич 1918 чылдың март 15-
те Таңды-Тывазының Каа-Хемниң Оштан
деп черге салчактарның төрөл бөлүүнүгө
төрүттүнген. Чайлаг школазының эге кла-
зын, ССРЭ-ниң Алтай крайының Ойрот-Турага
көдээ ажил-агыйның тускай школазын, Кы-

зылга совет партия школазын дооскан. Чаа
тыва бижик башкылап, партия райкомунга
секретарьлап, 1951 чылдан эгелээш «Шын»
солунга чогаал ажилдакчызы болуп, үр
ажылдаан. Оң баштайгы ному «Доңгада
кадык» 1955 чылда чырыкче үнгөн.

Шынап-ла, Каа-Хем чурттуг чогаалчының
«Доңгада кадык» деп шүлүк-тоолун уруг-
лар-даа, улуг-даа улус шээжи-биле билир
деп бодаар мен. Бо шүлүктен оюн-баштак
көргүзүгнү ТР-ниң алдарлыг артисте-
ри Анзат Куулар биле Надежда Наксыл
ужуражылганың киржикчилеринге бараал-
гаткан.

«Шажын оруун шилип алган
Шавыраачы лама чораан... ом-мани-
пад-ме-хум... дээш-ле артисттеривиз шүлүк-
тоолду шээжи-биле чугаалавышаан, лама
башкыны өттүнүп, эрегезин шуудуп, тари-
назын номчуп тургаш, солун, каттырынчыг
кылдыр ойнап күүсеткеннер.

«Доңгада кадык» дээрге уругларның эң
ынак чогаалдарының бирээзи-дир. Школа-
чылар бо шүлүк-тоолду шээжи-биле дыка
эки билирлер. Авторун чамдыктары шуут
сагымас, шажын дугайында шоодуп бижээн
өлүм чок чогаалдың мөгейикчилери хей...»

факультетиниң тыва дыл, чогаал салбы-
рының студентилери Салчак Тамбаның
«Ыры-шүлүм чаңгыланган», «Эртен»,
«Трио» дугайында шүлүктөрүн аяныг чараш
кылдыр чугаалааннар. Чогаалчының уруу
Людмила Салчаковна «Амыргалаар» деп
номну 2008 чылда катап парладып үндүргөн.
Номчукчуларның бир сонургаар чогаалы
ол. Оон ыңай ачазының «Доңгада кадык» деп
чогаалының орус-тыва дылдарга дискизин
үндүргөн. Черле ынчаш ачазының ажыл-
ижин уламчылап турар эмчи болду. Боду
база шүлүктөр чогаадырынга сонургалдыг.
Чүгле чажырттынып чогаал ажылын бижип
турар дээрзин Чылгычы Ондар чугаалады.
Ужуражылгага келген аалчыларга Людмила
эмчи ачазының чогаалын бижээн дискилер-
ни белекке сөңнээн.

Бай чогаалдыкчы өңчүлүг Салчак Тамба
чогаалчы 65 харлыында мөчээ. Оң өлүм
чок чогаалдары чоннуң арасында мөңгези-
биле артып калган.

Ася ТЮЛЮШ.

Чуруктарны чогаалчының
архивинден алган.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

«ШЫН» солуннуң туду садып алыкчыларының кичээнгейинге

«Шын» солунну «Гаруда», «Беш сылдыс» садыг төптөрүндө, Тувапечаттың:

- 50 дугаар садыг чанында;
- «Южный» универмагының чанында;
- «Востокта»;
- 20 дугаар садыг чанында;
- Төптө: Арбат; Детский мир (40 дугаар садыг чанында)

киоскилеринде база редакцияның бодунда (Красноармейская кудумчузу, 100. 2-ги каът, 7 дугаар өрээл) садып турар.

ОБЪЯВЛЕНИЕ О ЛИКВИДАЦИИ

Сельскохозяйственный производственный кооператив «Чылдый» (ОГРН 1031700713032, ИНН 1716003237, КПП 171601001, место нахождения: Россия, 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Мира д. 20, кв. 2 уведомляет о том, что общим собранием участников СПК «Чылдый» (Протокол № 2 от 27.02.2018 г) принято решение о ликвидации СПК «Чылдый». Требования кредиторов кооператива могут быть заявлены в течение 2-х месяцев с момента опубликования настоящего сообщения по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Мира д. 20 кв.2.

(Төлөвирлиг үндөзүнгө парлаан)

Хуу чуртталга бажыңы тудуп алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар.

Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

(Төлөвирлиг үндөзүнгө парлаан)

Малчыннар турлагларынга СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар.

Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

(Төлөвирлиг үндөзүнгө парлаан)

Садыг «ЛАМРИМ»

Өвөредилге херекселдеринден эгелээш бажың иштин аштап арыглаар барааннар дээш оон-даа өске херек чүүлдерни садып турар.

ТЕРГИИН ЭКИ. ШИЛИЛГЕЗИ ХЕ

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятн 08.00 шактан 18.00 шакка чедир.

Суббота, улуг-хүнде: 09.00 шактан 18.00 шакка чедир.

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 18 (Автодор доктаамы, 3 дугаар школа чаны).

(Төлөвирлиг үндө)

Аптек «МАНЛ»

Ажылдаар шактары

понеделниктен

chedir

08.00 шактан 20.00

дир;

субботада 09.00 шактан 20.00 шакка чедир;

улуг-хүнде 09.00 шактан 19.00 шакка чедир.

Адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу Лопсанчап кудумчузу, бажың 42.

Харылзакыр телефоннары: 6-07-55;

(Төлөвирлиг үндө)

Спортивный комплекс им. И.Ярыгина

Тренер-преподаватель
ТЫВА ХУРЕШ,
ВОЛЬНАЯ БОРЬБА
Мастер спорта
Шажат Сайын-Белек
БОРИСОВИЧ
ПОНЕДЕЛЬНИК
СРЕДА ПЯТНИЦА С
9-10-11, 15-16-17 ЧАСОВ
Тел: 21610, 21611
СПОРТ (СК ЯРЫГИНА)

2500Р

ВТ,ЧТ,СБ 16-00 Ч
С БАССЕЙНОМ
2000Р НАБОР
СВОВЕЧЕК 12.
ЭКЦИЗИО
ПО СМЕШАННОМУ
ДОБОРСТВУ
ММА 1500Р МАУ
СПОРТ (СК ЯРЫГИНА)

ОБЪЯВЛЯЕТСЯ НАБОР В ГРУППУ ДЛЯ ТРЕНИРОВОК ПО
ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ (ТЫВА ХУРЕШ), СУМО
ТРЕНЕР-ПРЕПОДАВАТЕЛЬ, НАЧИН МОГЕ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
-БАТКАР БААСАН АНДРЕЕВИЧ-

РАСПИСАНИЕ ЗАНЯТИЙ:

- ВТОРНИК
- ЧЕТВЕРГ
- СУББОТА

ВРЕМЯ ЗАНЯТИЙ:
• 9.00 - 10.00
• 15.00 - 16.00

Справки по телефону 8 (394) 22-2-16-16

ДОНКАК САЙЫН
БЕЛЕК АЛДЫН-ООЛОВИЧ
Вторник
четверг
СУББОТА
12 посещение
2000Р + бонус ВС
БЕСПЛАТНО Т: 21616
МАУ СПОРТ (СК ЯРЫГИНА)

СК Ярыгин начинают
тренировки 2 группа
Абонемент на
месяц 5000Р Включает
СЕБЯ 3 ТРЕНИРОВКИ В
НЕДЕЛЮ ПО 2 ЗАНЯТИЯ
В ДЕНЬ: ВТОРНИК
ЧЕТВЕРГ СУББОТА
ВРЕМЯ: С 18-50 ПО 21-00
Занятия в день
19:00-19:50
АЭРОБИКА, СИЛОВЫЕ,
Круговые, танцевальные
и т.д. 20:00-20:30 гидроаэробика
ОЖИРОЗЖИГАЮЩИЕ УПР.
элементарны плавания
Всем желающим позвонить
и записаться Т: 89133474374

(Реклама)

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

- Бухгалтер малого предприятия с ведт в 1С Бухгалтерия подготовка — 1
- Ведение бухгалтерского учета в про Бухгалтерия — 2 недели
- Оператор ЭВМ — 2 недели
- Основы работы в сети интернет — 2
- Секретарь делопроизводитель — 2 не
- Слесарь по ремонту автомобилей — 1
- Тракторист-машинист категории «ВС
- Фермер-предприниматель — 1 месяц
- Фотошоп — 2 недели
- Электросварщик — подготовка, переп на разряды

Начало работы курсов по ме

комплектования групп.

Справка по телефону: 2-74-

8-923-551-84-88; 8-923-263-1

Россияның афган дайынының хоочу «Боевое Братство» хей-ниити организ Тыва Республикада девискээр салбы дайынының хоочуну

Семен Иванович МИНЧИТ-ООЛ үр аарааш 58 харлыында мөчээни-биле х ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы лын илередип тур.

Семен Ивановичиниң дугайында раскаал, ооң чырыткылыг овор-хевир чүректеривиске кезээ мөңгөде артар.

Кызыл кожуунда Каа-Хем суурну кудумчузунда 22 дугаарлыг бажыңдан 10.00 шакта үндүрер.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10974 экз. Үндүрүлгениң тиражы

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар Д.С. МОНГУШ
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б.Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялар болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ. Херечилердин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге пар (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлаттыг материал торларының бодалдары редакцияның дүүшпейн барып болур. Айыттыганын сак өске-даа фактылары, дыңнадылары АБ боттары харыылаар.

Чалыдылга индекс: хуу кижилерге — 31730
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырың Солун келбейн барганда, 3-14-94 телеф